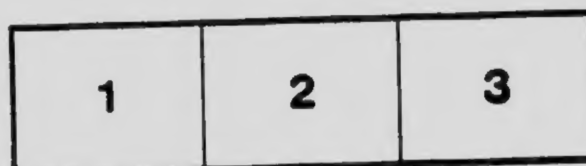
1
2
3

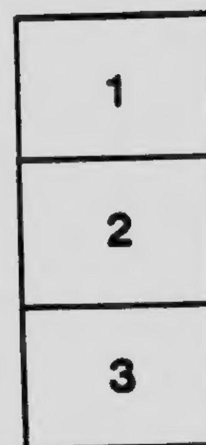
1
2
3

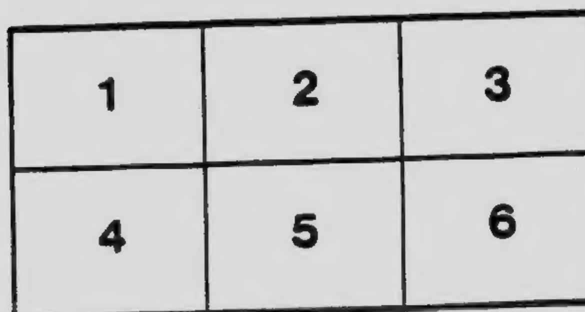
1
2
3
4
5
6

Рік 1917. Число 9.

Бібліотека „Канадийского Фармера".

Як жив Український Народ

(Коротка історія України).

Ціна 15 цт

Накладом »Канадийського Фармера«,
852 Мейн стр.
Вінніпег, Манітоба.

„КОБЗАР“ Т. Г. Шевченка

Накладом Руської Книгарії вийшов КОБЗАР, передрук видання Тов. Просвіти у Львові.

»КОБЗАР« Т. Г. Шевченка. — Вага Шевчeнка і в історії українського і в історії загально людської думки безмірно велика. Він перший поставив українське письменство в рівень в письменством других народів і звернув на него увагу всего культурного світа; а виступивши борцем за права і волю пригнобленого люду, за правду і справедливість він своєю поезією прислужив ся і загально людському поступови. Вплив поезії Шевченка помітити можна і в чужих письменствах, а в своєму рідному він сплодив цілу школу письменників.

»Кобзар«. — 560 сторін з 53 гарними образками і портретом Т. Г. Шевченка в двох томах.................... $1.50

в гарній оправі.......... $2.00

Ілюстрована Шевченківська Бібліотека у 24-ох Книжках.

Хто любить поезії нашого великого поета Т. Г. Шевченка, нехай купить собі всі 24 тих гарних книжок за тані гроші а не пожалує. — Ціна................................ $1.50

1. **Причина.** — З 2-ма малюнками і портретом
2. **Катерина.** — З 3-ма малюнками і портретом.
3. **Тополя.** — З 1-м малюнком і портретом.
4. **Гайдамаки.** — З 15-ма малюнками і портретом.
5. **Черниця Мар'яна.** — З 1-м малюнком і портретом.
6. **Утоплена.** — З 1-м малюнком і портретом.
7. **Гамалія.** — З 1-м малюнком і портретом.
8. **Сова.** — З 1-м малюнком і портретом.
9. **Єретик або Іван Гус.** — З 1-м малюнком і портретом.
10. **Невольник.** — З 2-ма малюнками і портретом.
11. **Наймичка.** — З 2-ма малюнками і портретом.
12. **Відьма.** — З 1-м малюнком і портретом.
13. **Княжна.** — З 1-м малюнком і портретом.
14. **Москалева криниця.** — З 1-м малюнком і портретом.
15. **Варнак.** — З 1-м малюнком і портретом.
16. **Татарівна.** — З 1-м малюнком і портретом.
17. **Марина.** — З 1-м малюнком і портретом.
18. **Сотник.** — З 1-м малюнком і портретом.
19. **Петрусь.** — З 1-м малюнком і портретом.
20. **Тарасова ніч. — Іван Підкова. — Перебендя.** — З 2-ма малюнками і портретом.
21. **Русалка. — Як би тоб іздовело ся.** — З 2. мал. і портр.
22. **Назар Стодоля.** — З 2-ма малюнками і портретом.
23. **Збірник дрібних віршів.** — З 7. малюнками і портретом.
24. **Збірник дрібних віршів, про Україну та козацтво.** — З 4-ма малюнками і портретом.

Ціна всіх 24-ох книжок лише................................ $1.50
Портрети Т. Шевченка по.............. 25ц., 50ц., і по $1.00
Вїзд Богдана Хмельницького до Київа.................. $1.[illegible]

RUSKA KNYHARNIA

848-850 Main St. Winnipeg, Man.

ЯК ЖИВ УКРАЇНЬСКИЙ НАРОД.

(Коротка історія України).

I. Де живуть Українці і кілько їх.

Як піде наш чоловік, скажемо з Харківщини в Полтавщину, а тоді в степи на заробітки, аж до Херсону і Одесу, то скрізь він зостріне своїх людей, що так говорять як і він. Нехай він заверне ся назад, піде Київщиною, Волинью, Поділлям, Чернигівщиною, — знову скрізь він побачить, що робочі люде говорять такою мовою, як і він, — де-неде хиба в чому відміна буде, а то все однаково — подібно зовсім до того, як отут написано. Отож на всім сім просторі живе все один наш народ.

Земля, на якій він живе, зветь ся Україна, а народ зветь ся Українці, і говоримо українською мовою.

Земля наша Україна велика. Починаєть ся вона від Карпатських гір та іде аж до Дону, а з північного краю починаєть ся від пинских лісових болот по річці Прип'яті, та тягнеть ся геть аж до Чорного моря. По цій землі течуть гарні і великі ріки: найбільша Дніпро, відтак Дністер, Буг, Дінець, Кубань та инші. Південні краї нашої землі обполікує Чорне Море. Є тут богато великих і малих міст: найголовнійше і найкраще — Київ над Дніпром, відтак Львів, Чернівці, Кам'янець, Житомир, Чернигів, Харків, Полтава, Катеринослав, Херсон, Одеса, Катеринодар та богато инших. Усього землі нашої України 13 з половиною тисячів квадратових миль, або, як простіще сказати, — коло 70 мілїонів фалеч. Народу українського живе на тій землі більше як 31 мілїонів.

Земля українська хоч уся при купі, та поділена між двома царствами. Найбільша частина її під Росиею, і живе на російській Україні 27 мілїонів нашого народу в отсих вісьмох ґуберніях: Чернигівский, Київський, Полтавскій, Харківскій, Катеринославскій, Херсоньскій, Волиньскій, Подольскій та в частинах ще оцих одинацятьох ґуберній: Таврійской, Басарабської, Люблиньской, Сідлецької, Гродненьской, Минської, Курської, Боронізької, Доньской, Ставропільской та Кубаньской.

Друга велика частка української землї під Австро-Угорщиною. Тут український народ живе зараз за російскою межею, в східній Галичині, на східній Буковині та на карпатскім Підгірю. Живе його там мілїонів з чотири. Опріч того, українські люде виселили ся з свого краю і живуть по всяких инших місцях Росії, а поза Росиєю живуть Українці в Румунії, в Туреччині, в Америці та по инших місцях.

II. Наші предки і перші князї.

У давню давнину вкраїнський народ жив невеличкими племенами; кожде плем'я звало ся по своєму: поляне, деревляне, дулїби, сіверяне, улучі, тиверці. В купу вони не єднали ся а кожде племя жило собі окремо, окремою громадою. Громада усьому й порядок давала. Звичайно в кождім племню було своє місто або город; там на майдані сходила ся громада, і такі сходини звали ся віче. Віче міркувало про громадські справи і як воно присудить, то так і робить ся. Віче вибирало собі старшего, що звав ся князь. Князь уже і порядкував, слухаючи віча, і командував, як була війна. Хоч війни спершу було не богато; все то був народ хлїборобський, а вільного степу було без краю, не було за що дуже і сварити ся. Часом хиба не помирить ся племя з плем'ям, посварить ся, то трохи й повоюють. Через те народ наш у ті часи до війни не звик і войовитий не був. Більше привчали його до війни сусідні хижацкі народці, бо вони нападали на наших людей, то треба було від них відбивати ся. Де-далї й князї заводили вже при собі повсякчасне військo: через те вони почали вбивати ся в більшу силу, тодї вже й віча не слухали.

Віра в них була така, що молили ся до сонця, до неба, до води, до землї, і тому подібного; над усім у них були боги: найстаріший Перун, відтак Дажбог, Стрибог на инші. Доводилось їм мати дїло з сусїдним грецким царством Візантиєю. Греки були християне, і відтак і до нас почала заходити християнська віра; серед нашої землї вже в девятім віці були християне, а в десятім вихрестилась у християньство київска княгиня Ольга. Поширив же у нас християньство її онук, князь Володимир. Під його рукою було вже богато землї, а на нїй чимало свого й чужого народу: князював Володимир від Київа аж геть на північ далеко; на заході мав Галичину (що тепер під

Австриєю), і кругом на схід і на південь великі простори. Україньска держава (царство) під його рукою була вже великою державою. Року 988-го Володимир вихрестив ся в християньску віру від візантийских Греків і оженив ся з грецкою царівною Ганною. Його заходами християньска віра почала ширити ся скрізь по його державі. Володимир позаводив школи і звелів учити в них дітий. Так почала ся в нашій україньскій державі просьвіта, багато дечого наші люде переймали від Греків.

Ще за живота Володимир пороздавав своїм синам на князюванє землї; але як він умер, року 1015, сини його довго сварили ся за батьківщину аж поки син його Ярослав закнязював над усією державою і підбив під свою руку ще й деякі инші землї. Вбив ся він у велику силу, зазнав ся з усякими королями й царами: одного свого сина одружив з грецькою царівною, двох других з нїмецкими князївнами, одну дочку віддав за норвезкого короля Гаральда, другу за французкого короля Генрика I. Наша земля через те зазнайомлювала ся з чужими землями, наш народ переймав від инших народів те гарне, що було в них.

Ярослав, як і батько його, скрізь заводив школи. Сам він любив читати та розмавляти з ученими людьми; звелїв поперекладати на тодїшну нашу книжну мову деякі грецкі книги і завів бібліотеку (книгозбір) у Софійскій церкві. Сю церкву звелїв він грецким майстрам вибудувати в Київі, і вона, з деякими відмінами й прибудовками додержала ся й досї і зветь ся тепер Софійский собор. Князь Ярослав силкував ся як краще упорядкувати лад у своїй державі; він почав заводити кращі закони і записувати їх на папір, а досї воно не записувало ся; та книга, де почато списувати закон, зветь ся »Руска правда«. Умер Ярослав року 1054-го.

Ярослав, як і батько його, скрізь заводив школи. Сам він ма своїми синами на пять частин, чи князївств. Такі князївства звали ся тоді удїлами. З того часу завів ся у нас між князями такий лад, що найстарший брат звичайно брав київский удїл, князював у Київі і звав ся великим князем. Таким робом зробив ся Київ столицею нашої україньскої, — чи як тоді казали — рускої, — держави. Як старший брат умирав, то замість сего великим князем ставав підстарший брат, за ним третий і так аж до послїдного брата. Такий був звичай, та самі князї не ду

же его шанували, а раз-у-раз спихали один другого з велико княжого стільця.

Князів на уділи настановляли звичайно батьки, але часто народні віча сами собі вибирали князів, а нелюбих, то часом і скидали.

Кождий князь мав своє війско і ходив з ним воювати. Як намножило ся удільних князів богато, — погано стало народови під ними жити. Князї не обороняли добре свого народу від степових народців, що на нас нападали, від Печенігів, Половців, Турків та инших. Ні, князї воювали ся один з другим, щоб повідбирати у своїх же братів, чи инших родичів городи й землї. Один князь почне другого воювати, нападе на его землю, городи і села поруйнує, попалить, людей побє. Найбільше змагали ся за столицю Київ — кому бути великим князем. Кілька разів брали Київ війском боєм, руйнували й палили, різали людей, до того довели, що великий та славний колись Київ звів ся ні - нащо. До війска треба було людей, — князї забирали хліборобів та инших робочих людей від роботи. Ще їм мало було свого війска, то вони кликали на підмогу проти своїх же війско від сусідних диких степових народів, наприклад, від Половців. Ті прийдуть помагати та й займуть у неволю цілі села з жінками й дітьми. Отак робили ті князї з своїм народом.

III. Суперечки з Московщиною.

Тоді-ж почала ся суперечка й з москалями (русскими, великоросами, кацапами).

На північ від України жили зовсім чужі нам народці: Мері та Весь. Вони були фіньскої породи, фіньскою мовою й говорили і жили своїм звичаєм. З давна вже білороси й наші люде заходили в ті землї і там селилися. Де далї таких виходців ставало там усе більше та більше. Народці ті фіньскі були неосвічені, ніякого міцного ладу в них не було, і люде то були тихі, не войовиті. Через те оті зайди де далї все дужче над ними гору брали. Уже наші князї почали там і городи (міста) свої будувати. Живучи наші люде в купі з Мері та Вессю, поперемішували ся з ними. Фіни вихрестились на християньску віру, наші почали женити ся з фінками, а фіни з нашими дівчатами; одні в других переймали звичаї; мову свою фіни забували, а знов і наші люде багато дечого переймали від їх мови. З

обох тих мов і витворила ся нова мова, зовсїм окрема від нашої, — московсва. Ми говорили по старому, по вкраїньску, а вони вже по новому, по московскому. Було вже два народи, ріжні обличам, мовою, звичаями, одежою. Тільки-ж тодї ще і ми, і вони звали ся однаково — Русь.

Було вже там, на півночи, й князївство Суздальске та Володимирске; князї там були з нашого роду. Один з сих князїв, Юрій, побудував там город Москву. Тільки-ж усе се була одна наша держава, і князї суздальско-володимирскі мусїли корити ся київскому великому князеви. А се їм було не до вподоби.

Один з сих князїв — Андрій Боголюбский збудував собі нову столицю, город Володимир на річцї Клязмі і вбив ся в силу. Київского великого князя він не слухав, а хотів сам бути великим князем, та не в Київі, а в Володимирі; хотів щоб усею землею порядкувала не київска Русь (Україна), а московско-суздальско-володимирска (Московщина). От він і надумав зруйнувати Київ, щоб его не було, а вся сила й краса щоб були в московскім Володимирі. Року 1169. він покликав на поміч Половцїв та напав на Київ, узяв его боем, спалив і зруйнував увесь. Андрієві суздальцї-москалї, хоч самі й християне, любісінько палили церкви й монастирі. Грабили й везли з собою все людске добро. А людей і старих, і малих — усїх вирізували; Київ після того хоч знову почав будувати ся й заселяти ся, там з того часу так занепав, що нїколи вже не доходив до такої сили й розцвіту, як поперед.

На деякий час зросло тоді в гору князївство Галицьке, або Червона Русь. Се був удїл нашої держави; але року 1198. закнязював там волинський князь Роман, і сей князь зріс в таку силу, що підгорнув під свою руку й знеможену Київску землю. За сим розумним та смілим князем може-б ми й визволили ся з біди, та року 1205. він поляг у бою з Поляками.

Була наша Україна богата і на землю й на величину. Ставало й собі, було що й продавати иншим народам. Заводили ся школи, по трохи ширилась просьвіта. Навчали ся наші люде всякого ремесла й умілости: будували гарні будинки, малювали добре малюнки, всякі инші гарні річи вміли виробляти. Народ був тямущий до всего, тільки не міг собі дати ради з князями. А ті князї думали не про добро людське, а про добро своє, про свою кишеню. Жадаючи собі все більшої си-

ли й богаства, руйнували князї рідну землю, віча й громади утискали, відбирали в них волю: робочих людей гнїтили та накладали на них великі податки. Коли часом трафляв ся який путящий князь, то не міг сам спинити всїх. А московскі князї, такі, як Андрій Боголюбский, ще додавали лиха. І довели князї рідну землю до великої біди, до занепаду, зробили з неї руїну, народ знесилили так, що не міг уже він обороняти ся від хижих ворогів-чужинців.

IV. Татарське лихолїтє.

А чужинців багато нападало на нашу землю: Авари, Угри, Жорки, Хозари. Упорали ся з сими — коли наскочили иньші степовики — Печенїги, а потім Половцї; сї чинили нашому народови велику кривду. Та помалу побили ми Печенїгів, почали брати гору й над Половцями, стали з ними вже мирити ся й родичати ся. Аж тут насунула нова хмара: Татари.

Татари не робили хлїба, не мали нї сіл, нї городів, а кочували — переїздили степами з одного місця на друге. Жили з худоби, мали багато верблюдів, волів, овець, коней. Ще жили з війни, і були народом диким, войовитим, лютими були на війнї руїнниками. Мали свою окрему віру. Порядкували старші, що звали ся ханами.

На Вкраїну прийшли вони зі схід сонця, з далекої землї Азиї, з-за рік Дону й Волги та з-за великого озера Каспійского. Спершу напали на Половців, а як наші дали помочі Половцям, то й на наших кинулись і на річцї Калцї страшенно нас побили року 1224-го. Завернули назад, але через 13 літ, року 1237, прийшли знову.

Українські князї нїяк не готували ся до сего нападу. Як і попереду, вони заводились, сварили ся проміж себе за князюванє, а про оборону землї і в голову не клали Через те Татарам легко було їх подужати.

Татарський хан Батий вирушив з трома сотками тисячів війска. Татари напали на Московщину та й підбили її під себе; потому насунули на Вкраїну, взяли й зруйнували Київ і тодї пішли потопом по всїй Україні. Орда йшла як пожежа, палила, руйнувала, вирізувала до ноги людей, топтала дїтей кіньми. Вся Україна стояла в обгорілих руїнах, залита була кров'ю посипана людскими кістками. Хто ще був живий, — утїкав у лїси, в очерети та в поліскі болота ховали ся.

Пять років було те лихо, аж поки над усім нашим краєм запанували Татари. Батий з своєю ордою вернув ся в степи над Волгою й Доном і там осів ся; а на завойованих україньских землях покинув своїх начальників з військом. Татари нї в нас, нї в Московщинї не переміняли порядків, не займали віри, зоставили, як були князїв, але над тими князями вже старший був Батий, а його посїпаки збирали з московского й з україньского народу великі податки, а хто не міг платити, того вбивали або брали в орду От до чого доґрали ся вкраїньскі князї, що й край свій, і себе самих попустили впасти в неволю!

Під сей час усе завмерло в нашім краю тільки галицкий князь Данило, Романів син, силував ся якось визволити рідну землю. Під його рукою була, після першого татарского нападу, мало не вся українська земля і під його панованєм край почаґ оживати, багатїти, ширила ся просьвіта, народ зазнайомлював ся з просьвіченими краями в західній Европі. Підчас другого татарского нападу його не було дома, — їздив до грецкого короля сватати за свого сина його дочку. Вернувши ся, побачив край спустошений, поруйнований. Почав знову все впорядковувати. Він і з Батиєм так угодив ся, що хан не посилав до него своїх посїпак за податками, тільки що повинен був Данило запомагати хана своїм військом. Та він хотїв зовсїм Татар збути ся. Він оженив сина Льва з дочкою угорского короля Белї, другого сина — з дочкою литовского князя Миндовга, заприязнив ся ще й з польским королем, тай з папою римским; папский посол коронував Данила на короля. Придбавши таких дужих приятелїв, сподївав ся король Данило вигнати Татар з україньскої землї. Та родичі і приятелї помочи не дали, своєї сили було мало і довелось Данилови знов корити ся Татарам, хоч він і не допускав їм порядкувати в своїм королївстві. Як він умер року 1264-го, не було нїякого вже, хто-б опирав ся силї татарскій. Татарскі хани більш як 80 років панували над нашою землею — аж поки прийшла Литва.

V. Україна з Литвою.

Литвинами люде звуть у нас тепер тих родичів наших, що по письменному звуть ся Білороси: тих людий прозвали Литвою через те, що вони довго були під панованєм правдивої Литви. А правдива Литва це зовсїм инший народ, що жив на північ від Польщі, вздовж річок Двини й Німану, аж до Балтицкого

моря. Говорили Литвини зовсім иншою мовою і мали свою віру. Спершу сей народ був бідний, дикий, жив по лісах, пущах та нетрях. Колись українські князі навіть підбили його під себе на деякий час. Та потрохи почали Литвини вбивати ся в силу, і литовскі князї стали вже нападати на Україну.

Зробивши ся дужою державою, Литва стала нападати на нас і протягом чотирнайцятого віку забрала всю українську землю вигнавши з неї Татар. З того часу Україна стала під литовскою рукою; тільки одну частку українськоі землї — Галичину — пізнийше забрала Польща. Вкупі з українськими землями забрала Литва й білорускі. Тепер ми зовсїм уже й на довго порізнили ся з Московщиною: Україна і Біла Русь були з Литвою і звали ся литовська Русь; московскі давні князївства ще 200 літ були під Татарами, а потім виросли в самостійне московске царство, з столицею в Москві.

Литовскі князї не переміняли порядків на Україні, тільки замість давних князїв запанували Литвини. Та вони скоро поробили ся християнами; не бувши сами письменними, навчили ся письменьства від нас і переняли з ним і нашу мову та й почали закони і все иньше писати тодїшною нашою письменьською мовою. Українці були осьвіченійщі ніж Литвини, і хоч Литвини їх підбили, але Українці взяли над ними гору розумом та осьвітою, через те й українська та білоруска мова запанувала серед осьвіченпщих Литвинів. Помалу литовска держава переробила ся на Українсько-Білоруску.

VI. Україна з Польщею.

Та в Литви й України була сусїда Польща. Польска держава давно вже хотіла притулити до себе українсько-литовску державу. Як умер у Польщі король Людвик, зістала ся дочка Ядвига. Польскі пани року 1386-го віддли Ядвигу заміж за литовського князя Ягайла і вибрали його на польского короля, а Ягайло за се обіцяв прилучити до Польщі всю Литву, Україну й Білу Русь.

Спершу країни нової польскої держави Польща, Литва й Україна жили самі кожда своїм звичаєм і під своїм законом. Але польскі пани хотіли, щоб не так, а щоб Литву й Україну переробили на Польщу.

Польскі пани мали в своїй землї велику силу. Вони збирали ся на зїзд, що звав ся сейм, і той сейм давав порядок усїй

землї: вибрав короля, як старий умирав, заводив усякими законами й громадскими справами. Король без сейму, без панів не міг нїчого робити. Кождий пан мав право держати своє військо, у панів були міцні й збройні муровані замки серед величезних маєтків-земель і в тих замках пани жили як королї.

Мало не вся земля була паньска, попівска або манастирска, і польский народ робив на своїх панів панщину. Тяжко жило ся робочому польскому народови, легко й весело жило ся панам.

Отодїж то й україньским та литовским панам схотїло ся такого житя. Ті паньскі права принадили й їх, — почали вони переймати польску мову, польскі звичаї, католицку віру (бо Поляки були католики), — аж поки року 1569-го зібрали ся з усїх трох земель пани та й постановили, щоби Литві трохи ще попустити самостійности, а україньскі землї прилучити до Польщі. Король польский почав роздавати панам україньскі землї: і порожні, і такі, що на них уже сидїли вільні хлїбороби. Почали там польскі пани оселяти ся, стали скрізь свій лад та панщину заводити, а з ними до гурту й наші пани-перевертнї. Тільки не відразу се зробили. Спершу попускали людям — і тим, що вже там жили, і новим — більше волї — жити народови було можна добре. Тим часом пани повимуровували собі міцні замки, позаводили кождий собі військо та позахоплювали мало не всю землю на Українї. Тодї вже їм лекше було народ у ярмо запрягти. Спершу податки всякі накидали та відробіток, а далї так, що вже й тяжка панщина стала. Ще часом пани жили по великих містах, а землю здавали у посесию орендарям-жидам, — то ті за панів правили, забираючи з народу весь заробіток, бо треба-ж було й панови давати, і собі придбати.

А що вже знущали ся з людей і пани, і посесори, то й не сказати: як хто не слухав, того били й усякими карами карали; мав право пан і на смерть скарати свого підданого.

Польскі пани та наші перевертнї улосїджували скрізь і нашу мову, щоб перевернув ся народ на Поляків. А тут ще завела ся спірка за віру: хотїло ся панам, щоб і на Українї скрізь була католицька віра.

Наїхали на Україну католицкі ченцї-езуїти та й заходили ся привертати наших людей до католицтва.

Наші люде, перенявши християньску віру від Греків, так і держали ся того ладу і звали свою віру грецкою, православною або благочестивою. Поляки-ж були віри католицкої. І католицка віра — християньска, тільки ріжнить ся дечим від православної. У католиків є найстарший архирей, зветь ся папа; він живе в італійскій землі, в місті Римі і звідти дає порядок усім католикам. Тепер то він не має такої сили, а в старовину, то його слухали не то попи, а й князі, королі та імператори.

Так ото як намислили езуїти завести католицку віру на Украйні, то вони хитро та мудро се почали: намирились завести унію церковну, то-б то спілку поміж православною та католицкою вірою. А та унія така: Украйнці можуть правити службу божу по своєму, а слухати мусять папи і так вірити, як він скаже; а як попи, пани і люде всї слухати муть папи, то той папа потроху та помалу переробить православну віру на католицку. Украйнський митрополит Рагоза та архиреї Кирило Терлецкий та Іпатий Потій підписали ся нишком на унію та й відвезли Терлецкий та Потій року 1595-го той підпис до папи [illegible] то-б то увесь український народ хоче пристати на унію. То- [illegible] і наші полящені пани, католицкі попи- [illegible] архиреї-уніяти заводи[ли] унію: церкви [illegible] православних попів [illegible]гонили і при- [illegible] хотіли, а так, як панам, [illegible] З того повстала страшенна [illegible] жили [illegible] [illegible]ного [illegible] [illegible] мо- [illegible] Татари в [illegible] Куба- н[і] [illegible] орди татарскі. Над Кримом і ордами п[ан]ував цар, що звав ся по їхньому хан.

Найкращійшими українськими оселями по ріці Дніпру були тодї міста Канів та Черкаси, — далї на південь степ уже був безлюдний; по ріці Дністру наші люди вже й тодї посели-

ли ся аж до Чорного моря. По безлюдних степах чабанували і Татари, і наші Українці. Часом сварили ся за пасовища, а більше мирили ся.

Коли це року 1453-го Турки, вийшовши з Азії, повоювали грецьке царство, і турецкий султан запанував у грецкій столиці Царгороді або Константинополі, там де й тепер він сидить. Скоро після того турецький султан підбив під себе татарского хана. З того часу кримскі Татари почали часто набігати на Україну і дуже рабували її. Турки, підгорнувши під себе богато христіяньских народів — Греків, Сербів, Болгарів, Молдаван, хотіли повоювати ввесь сьвіт. Та й віра їх магометаньска наказувала воювати ся з христіянами. Ото-ж вони й підбурювали Татар нападати на Україну. А тут ще польский король та московский цар як засварять ся проміж себе, то й той і сей зараз підбурюють Татар, щоб нападали: король підмовляє, щоб на московску державу, а цар — щоб на польску. Чи на Москалів, чи на Ляхів нападуть Татари, а нам усе лихо, бо ми саме на татарскій дорозі, то поперед усего й мусим відбувати. Отак, напр. року 1484-го кримський хан Менглі-Гірей, приятель московского царя Іван III. наїхав на Україну, поруйновав Київ, а людий-Киян за малим не всіх забрав в неволю.

З того часу Татари мало не що року стали набігати на Україну. Наскочить орда, села палить, добро рабує, людий убиває або забирає в неволю. Женуть тоїї людий степом як отару: Татари верхи їдуть, а людей нагаями підганяють; ще й значать тавром, роспеченим в огні, на тих місцях на тілї, де і в худоби. Пригнавши їх у Крим, продають на базарі так як у нас худобу. Котрі-ж старі чи слабі до праці не здатні, то тих віддають часом молодим хлопцям, а ті вчать ся на них стріляти або бють камінями, чи в морі топлять. А тії невільники, що продавались, повинні були вибути шість років в неволї, а тодї ставали вільні, тільки не могли нікуди йти з Криму. Котрих дужчих невольників, тих і закованих держали, випікали на лобі чи на щоках тавро: в день вони тяжько робили, а в ночі держали їх у тюремних льохах, а їсти давали трохи, та й то такого, що й собака не буде їсти. Ще брали невільників на каторгу. Каторгами звали ся турецкі кораблї, галери, що веслами гребли ся. Так на таку ґалеру до весел саджали невольників і їх приковували. Ніколи вони з того місця не сходили.

Тяжко вони робили, і в сьвято спочинку не мали; люто їх бито.

Дуже любили Татари забирати гарних жінок та дівчат. І в Татар, і в Турків віра така, що можна мати не одну жінку, а кілька. Богаті пани, то й десятками мали жінок. Своєї жіноти їм не ставоло, то забирали наших та й продавали всім, хто хотів.

Часом невільників за великі гроші викуповували родичі, коли було за що; часом сами невольники втїкали. Тільки тяжко було втечи; доженуть Турки Татари та вбють, закатують, або очи повиймають, та й коли не доженуть, — то в степу безлюднім — без води й без їди — люди гинуть. Через те тїкав мало хто.

Забирали Татари тяжко багато наших людий. От, напр., року 1575-го Татари забрали на Україні більше як 55 тисячів людий, 40 тисячів коней, пів міліона уської худоби і без ліку отари.

От тоді заспівав наш народ тую сумну пісню:

Зажурилась Україна, що нігде прожити.
Гей витоптала орда кіньми маленькії діти,
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Та на оборону українського народу від польского й свого панства та від татарского хижацтва виросло дві нові сили. Одна — то були братства, друга — козаки.

VIII. Братства.

Братства — то були такі товариства при церквах, найбальше по містах. Члени їх звали ся братчиками. У братчики йшли найбільше міщане, але приставали до нах і селяни і козаки. Наприклад гетьман Сагайдачний записав ся у Київске братство з усім козацьким військом. Братчики скидали ся грішми і за ті гроші робили своє діло, а діла в них було чи мало. Вони дбали про те, щоб були гарні церкви, помагали вбогим, заводили шпиталї — такі доми, де мали до смерти притулок немощні та старі люди, викупляли невольників з неволї татарско-турецкої та робили инші милосердні дїла.

Ще їх діло було дбати, щоб краще у нас було духовеньству. Тоді українські архиреї були здебільшого з панів, з паньскої та королівскої ласки й архиреями ставали. До кождого архирейства була земля — великі маєтки, а на тих землях жили піддані — селяни, що робили панщину на архиреїв. Архиреї жили зовсім як инші багаті пани: в пишноті та в роскошах, підданих своїх тяжко кривдили; держали при собі військо і з тим війском часто по розбишацки нападали на сусідів, робили всякі иньші погані діла. Попів же дуже утискали і поводили ся з ними згорда. Ото-ж проти таких порядків і починають змагати ся братства, навіть жалують ся на архиреїв царгородскому патриярхови, бо він тоді був старший над українською церквою, — і патриярх помагає братствам і часом карає винних. Як настала унія, довело ся братствам раз-у-раз боронити православну віру від уніятства. Ще давнійше деякі богаті українські пани — такі, що ще не попереверталісь на Ляхів (Поляків), от як Константин Островський або Хоткевичі, — почали заводити українські школи й друкарні, щоб печатати в них книги. Цим шляхом пішли й браства. Бачили вони, що польщизна та католицтво через те забивають українство та православіє, що наші люди були ще темні, неосвічені, а польске панство та попівство було вельми освічене, в науці та попівство було вельми освічене, в науці часом і дуже тямуще. Тому то братства заходили ся й собі заводити школи і позаводили їх дуже багато; заводили друкарні, щоб печатати в них для людскої науки й просвіти книги. Через такі заходи на на Україні де-далі ставало все більше та більше освічених наукою та розумних людий. Сї люди писали книги, а в тих книгах обороняли Українців та їх віру від польщизни та католицтва. Помалу-малу стала наша земля розумнішати, освічуватись, стало їй лекше відбивати ся від польского панства та католицкого попівства. За се дякувати мусимо братствам.

Але все-ж самі вони не мали-б сили оборонити наш народ від того лиха, яке на него насунуло. Та з межи народу виявилась нова велика сила — козацтво.

IX. Козаки.

Козаками звали ся спершу вільні вояки-здобишники, що ходили на здобутки в степ розбивати чужих, а часом і своїх,

або йшли на службу до якого князя. Були козаки християньскі й татарскі, українскі й московські. Я тут казати му тільки про своїх, українских козаків.

Звичайно козаки ходили гуртами і мали своїх ватажків, отаманів. Часом сї ватажки були з простого люду, а часом і вельможі пани. Бо козаки боронили землю від Татар, відбирали від орди людей-невільників та всяку здобич, — то-ж і панам було добре. От з таких панів був славетний ватажок князь Дмитро Вишневецкий, прозваний Байдою (про него й пісню співають). Він збудував на острові Хортиці серед Дніпра замок, зібрав там козаків та й бив звідти на Туреччину. Помалу-малу козаки зовсїм оселили ся на Дніпровім острові за порогами, через те стали звати ся Запорозкими козаками, а місце, де вони жили, — Запорозка Сїч.

Туди в Сїч тікали з наших міст та сїл усї ті люди, кому недобре дома жило ся: чи пани мордували, чи так не щастило, чи в гріх ускочив хто та кари сподївав ся, чи просто хотїв чоловік погуляти військовою погулянкою, — гайда в степ у Сїч! Запорожцї не питали чоловіка, як він попереду жив, а приймали кождого, хто до них приходив, аби християньскої віри був. Коли хто чим грішний був, — те їм було байдуже Але коли хто в Сїчи прогрішав ся, то карали дуже: хто жінку заведе на Сїч, тому голову відрубають, бо на Сїчи жили вони без жінок, хто украде — і того на смерть карають, а коли хто товариша убе — живцем у землю з убитим закопають. Проміж собою жили просто. Усе їх житло звало ся кіш, а окремі частини війска жили в величезних хатах, що звали су курінї. Усю старшину сами вони собі вибирали, а як хто не подобав ся їм, то й геть скидали. Найстарший отаман звав ся кошовий отаман, а були і курінні отамани. Найвище дїло у козаків було воювати з Татарами та з Турками. Смерти й муки вони не бояли ся, були смілі вояки, що на увесь сьвіт уславились. Стали їх називати лицарями, преславним запорозким війском.

Спершу козаки тільки відбивали ся від Татар, а далї почали вже й сами на них нападати. Часом суходолом підуть та побють, а часом посїдають у чайки (великі морскі човни) та Дніпром до моря, та Чорним морем до Турків, — доскакували й до самого Цареграду. Попалять, поруйнують, невольників з неволї повизволяють, здобичі наберуть та й назад. Часом

їм дуже щастило, а часом і били їх [illegible] турецкі кораблі-галери розбивали з гармат [illegible] та топили козаків, або забирали в неволю [illegible] не [illegible] дуже [illegible]

Опріч сих запорожских козаків [illegible]

Пани польскі спершу [illegible] Турків, а [illegible] у вині козацтво [illegible] Почали пани [illegible] щоб усіх їх у реєстри [illegible] Почали пани и король [illegible] Турецкий султан попросив [illegible] щоб він [illegible] козаків, не допускав їх у море [illegible] а козаки не слухали, бо [illegible] Україну. А тут народ на Україні [illegible] Все [illegible] народу. [illegible]

[illegible]

жила в згоді з козаками. [illegible] добрий лад. Православна віра тоді зовсім підупала на Україні, не було ні митрополита, ні архиреїв — пішли на унію і висвятити нових не було кому. Уніяти чинили що хотіли. Сагайдачний закликав до Київа грецкого патриярха Теофана і той

висвятив єму митрополита Іова Борецкого та шість архиреїв у ті епархиї, де були уніяти. Багато повідбирав він в уніятів тих земель, які вони пограбували, відняв у них стародавний київский Софійский собор. Був він чоловик учений, сам дбав про просьвіту людску і дав багато грошей та добра на школи. Панам волі не попускав, обороняючи народ. Від Турків теж відбивав ся добре, зруйнував у Кримі турецкий город Кафу та й визволив там багато невільників. Побивши, вкупі з польским військом, Турків під Хотином, він здобув ся там тяжких ран і, вернувши до дому, помер 1622. року.

Після Сагайдачного погіршало нашим. Свою віру й просьвіту боронили таки братства й новий митрополит київский Петро Могила. Сей Могила заводив школи, посилав хлопців учити ся в чужі землі, щоб наші люди були вчені і могли себе наукою боронити.

А козакам погіршало. Умер Сагайдачний, нікого вже було панам-Ляхам бояти ся, — почали вони ще гірше знущати ся над народом, почали знов утискати козаків. Знову знялась ся крівава завіруха, почали ся бунти, кріваві повстаня. Поставйли козацкі гетьмани Тарас, Павлюк, Остряниця, та нічого не могли вдіяти. Народ стогнав у неволї, а пани роскошували. Пишний край була наша Україна, і була вона раєм панам, а пеклом робочому україньскому народови.

X. Богдан Хмельницкий.

Та не міг народ до віку терпіти таке лихо. Року 1648-го спершу козаки, а тоді й увесь народ підняв ся проти польского пакованя за приводом чигиринського сотника Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницкий був давний вояка, бив ся не раз у бою, був і у неволи турецкій. Сам був чоловік розумний, добре вчений, ще й хитрий. Польскі пани его тяжко покривдили закинули в тюрму. Він утїк, кинув ся на Січ, а Запорожці пристали до него. Він поїхав до кримского хана просити в него помочи, — той дав єму військо татарске. Тоді рушили на україньскі городи. Де вони йшли — скрізь городове козацтво приставало до Хмельницкого. Пани висилали проти него військо, а він бив его раз-у-раз: коло річки Жовті Води, під Корсунем, під Пилявою, під Зборовом та Збаражем.. Народ покидав хати й роботу та плавом плив до Хмельницкого. Хто

немав шаблі чи рушниці, — брав косу, вила,колику та йшов до війска. Збунтований народ по всему краю бив панів, жидів, кьсондзів, — тільки той живий тоді зістав ся, хто втікав з України в Польщу. Милосердя не було: розлютований народ нікого не жалів. Не жалили-ж народу й пани. Хоч і не могли вони з своїм війском побити Хмельницкого, але де застукають купку повстанців, мужиків чи козаків, то без жалю вбивають, катують, мучать — на палї настромлюють, очи виймають, палять... Найбільше катував і знущав ся над нашим народом князь Ярема Вишневецкий, україньский пан, що перекинув ся до панів-Ляхів, покатоличившись.

Нарешті під Зборовом Хмельницкий так притиснув короля й панів польских, що король мус в мирити ся. Та на лихо тут злукавили Татари, злигавши ся з панами, — через те не міг Хмельницкий таких умов собі добути, яких хотїв. Одначе все-ж добув ся він дечого: між частиною України й Польщею мала бути проведена межа; ні Жидів, ні польского війска на Україні не повинно бути; віри православної Ляхи не мають зачіпати; козаків має бути 40 тисячів; уся старшина на Україні мусить бути своя, а не польско-католицка; гетьманом на усю Україну став Богдан Хмельницкий.

Славно окритий, вернув Хмельницкий до дому. Він думав, що тепер уже буде добре, та помилив ся. Україньский народ не міг пристати на таку згоду, яку зробив гетьман. Хмельницкий не визволив людий з під панів і пани знову почали селити ся на Україні. Побачивши, що вертаєть ся стара біда, селяни знову збунтували ся, пани стали утїкати. Почала ся у Хмельницкого знову війна з Поляками. Та тепер народ був уже на него сердитий, не так єму помагав, а до того татарский хан, що прийшов на поміч, утїк з бою під Берестечком, ухопивши з собою і Хмельницкого. Козаків побито. В місті Білій Церкві Хмельницкий написав нову згоду з Поляками, та згода та була ще поганїйша нїж Зборовска і не довго вдержала ся.

Почала ся нова війна. Козаки побили польске війско під горою Батогом. Татарский хан помирив ся з Хмельницким і прийшов на підмогу під Жванець коло Камяния. Козаки й Татари облягли Поляків, — приходив панам-Ляхам край. Та хан не щиро помирив ся з Хмельницким. Він так увесь час ро-

бив, щоб ні козаки не могли зовсім Поляків подужити, ні Поляки козаків, а щоб усе били ся, а Татари тимчасом, немов помагаючи, могли-б грабувати Україну. Отож хан знову зрадив і помирив ся з королем. Король поміцнив ся платити ему щороку великі гроші. Хан повернув до дому, а его Татари, їдучи, розсипались по Україні, забираючи народ в неволю. Хмельницкий відійшов у глуб на Україну.

Тяжко було нашому краеви. Тисли Поляки, тисли Татари, а боронити вже нестало сили. Шість років воював ся народ з Поляками, [illegible] кровю. [illegible] люди тяжко [illegible] хліб не сіяно як [illegible] люди були в [illegible] в бою, [illegible] А ще [illegible] руйнують [illegible] кровава з [illegible] краю!... [illegible]

[illegible] та й [illegible] просити [illegible]

[illegible] Цар-же [illegible]

XI. Україна та Московщина.

Пристаючи до Москви, Хмельницький з своїми прихильниками думав собі так, що одновірна з Українцями Москва не

буде до України така лиха, як паньска Польща. Одначе дуже швидко виявило ся, що між Україною та Москвою була велика ріжниця.

Повстане Хмельницкого вигнало з України все паньство. Панів більше нігде не було і паньских земель, анї паньских підданих. Усї люди були вільні. Посполиті люди, або мужики-селяне, сиділи собі на своїй землї вільними хлїборобами та робили хлїб; усї свої справи порядкували своїм громадским присудом. Міщани ремесникували або торгували, живучи також під своїм правом і присудом. Козаки служили у війску, мали землю, або часом яке ремесло чи кравство і правували ся своїм козацким звичаєм. Скрізь старшина, начальники були виборні: громади сільскі вибирали своїх отаманів та судіїв, міста — лавників та райців, що давали лад городским справам та судили суд. Козацтво також вибирало собі старшину; сотників, полковників, суднів та иньших і над усїми найстаршого — гетьмана. Гетьман порядкував усїєю Україною, слухаючи поради козацкої старшини; в важних випадках збирано на раду свою козацку громаду. Запорозка Січ ся й зовсїм була на волї, роблячи все так, як хотїла, на своїх степах Попівство було також виборне: громади вибирали собі попів, яких хотїли, а архиреї тільки висьвячували їх, як піп громадї був не до вподоби, то вона й скинула його; архирей, митрополит так само були виборні. Увесь лад на Українї був такий, що сам народ порядкував своєю справою.

Зовсїм инший лад був у Московщинї. Там народ не мав ніякого права, — він стогнав у неволї і робив паньщину гіршу, нїж наші попереду робили на своїх панів Виборчого начальства не було. Цар порядкував усїм як хотів, сам наставляв скрізь старших начальників, а ті начальники — менших. Усї сї начальники-пани тяжко кривдили народ, обдирали його, мордували робочих людей. У Московщинї була воля у панів, тільки не було волї робочому народови і жило ся бідолашним московским людям під своїми панами ще гірше, ніж у Польщі під польскими.

Та й віра хоч була і в Українців, і в Москалів одна, православна, але-ж де в чому відмінна наша від їхньої. Наш народ зважав більше на ту правду, яка написана в христіяньскій книзї Евангелії, більше думав про те, як треба по правді жити, а

московский темний народ пильнував більше всякого обряду. У Москалів, наприклад, страшенно поміж себе попи і сьвітскі люди сварили ся про те, як треба писати: Іисусь, чи Исусь, або як хрестити ся — двома пальцями чи трома. Московским попам та панам дуже не подобало ся, що серед нашого сьвященьства й народу инші церковні звичаї й обряди. От напр., їм здавало ся страшним лихом, що у нас, як дитину христять, то обливають її, а не вмочають у воду. Такі малі речі здавали ся їм дуже важними.

Ще більша ріжниця була в просьвіті. У нас по всій Україні були школи низші, середні й висші, скрізь писали ся й друкували ся по школах і з книжок, учились і дома, і в чужі краї хто міг їздив, щоб засягти більшої науки, ширшого сьвіту. Москалі-ж були не вчені — і мужики й пани, наука, просьвіта здавала ся їм безбожним ділом. Як у Москві друкар Хведорович почав печатати перші книги, так вони думали, що се чортівске діло, — зруйнували друкарню, а самого Хведоровича за малим не вбили, — мусів бідолаха на Україну тікати. Уже згодом сам цар завів одну-однісіньку друкарню, щоб у ній друкувати церковні книги, а в нас тоді друкарень було вже 24. Усі наші звичаї били проти московских більше освітні, більше людяні і зовсім не такі, як у Москалів. Не так ми й говорили, не так і поводили ся, не так одягали ся, не так жили.

Але-ж Москалї думали, що красшого ладу, як у них, нема. На инші народи вони згорда дивили ся. Х о не такий сшої віри, красших звичаїв, красшого житя, як у них — нігде лад і звичай має, як у них, хто не так живе й вірить як вони, — того треба присилувати, щоб він своє покинув, а жив, вірив, думав, говорив, одягав ся так, як Москалї. До того-ж московским панам, що підтоптали під себе свій робочий народ, було дуже не до вподоби, що народ на Україні був вільний, — коли-б ще й московский мужик не хотів волї! А попам та архиреям московским не подобалось, що на Україні попів та архиреїв вибирають: вони собі думали: се так і в нас, на Московщині, схочуть духовеньство вибирати! У Московщині пани були покірними підніжками, рабами царскими, чи то »холопами«, так вони самих себе перед царем називали. Так само, як менші люди перед панами хилились, так вони перед царем. А

на Україні вільне козацтво було тоді горде своєю волею і не називало себе вірними підданими московскому цареви, а вільними. Се дуже не подобалось московскому урядови (правительству). Ото-ж і завзяв ся той уряд завести на Україні свій московский лад. Та тільки-ж відразу сего не можна було зробити. Вони й заходили ся робити се спершу потрохи та помалу, а чим далі вже все дужче та дужче налягали.

XII. Руїна.

Суперечка між Україною та Москвою почала ся ще за житя Богдана Хмельницкого, а як він умер року 1657-го, то зараз же послано в україньскі городи московских воєвод і кождого з війском. Воєводи ті кривдили народ і знущали ся над ним. Новий гетьман Іван Виговский не знав що й чинити. Він силкував ся умовити московский уряд, щоб вони сего не робили. Московскі пани його не слухали, а запомагали полковника Пушкаря, що хотів замість Виговского бути гетьманом і готов був дозволити московским воєводам панувати на Україні, аби собі вихопити ся в гору. Сей продайдуша Пушкар пристав з купкою своїх козаків до московского війска, що вже прийшло на Україну та й заходило ся порядкувати точнісінько так, як колись Поляки порядкували: палило і руйнувало села, різало народ. Виговский побив московске війско, повигонив воєвод, та не мав сам сили і далї встояти проти Москви і почав знову мирити ся з Польщею. А народ ненавидів Польщу, не схотів того, і скинув року 1659-го Виговского.

З того часу й почала ся страшенна колотнеча. Московский уряд спершу воював ся за Україну з Польщею, хотів щоб не пустити Польщі ні клаптя україньскі землї, але подужати не міг, помирив ся з Польщею, року 1667-го і поділив з нею Україну: Польща забрала собі край по правий бік Днїпра, опріч Київа, а Москва — лївий та ще й Київ. Тепер уже легше було вгамувати Україну: і Москва й Польща в двох заходили ся се робити. Збезлюдженій та знесиленій Україні тяжко було змагати ся з самою Польщею, а тепер було зовсім уже над силу.

На Україні стало тоді по два гетьмани, оден по лївий бік Днїпра, а другий по правий. Та ті гетьмани нічого не могли

вдіяти проти двох дужих держав, а як котрий з них починав опирати ся, то такому було лихо; от напр. польскі пани вбили гетьмана Івана Виговского, а московскі пани мордували в Москві а потім заслали в Сибір гетьмана Демяна Многогрішного. Московске і польске військо раз-у-раз гуляло по Україні, бо народ бунтував ся проти лихого ладу: і Москалї, й Поляки руйнували й палили городи й села, вбивали і калїчили нещасних людий і заливали кров'ю увесь край. Один з гетьманів, розумний на смілий Петро Дорошенко, щирий оборонець україньскої волї, довго боров ся за неї, та бачучи, що сам не подужає, він пробував був завзяти помочи в Турка. Думка була така: а може Турок буде кращий за тих христіян, що роздирали нещасний край? Та ще й те: Турок далї сидїв - не міг з далека заводити свій лад на Україні, орду-ж татарску Турок би спиняв, коли-б жив у злагодї з Україною. Та нїчого не міг Дорошенко вдіяти проти більшої сили. Москва його подужала і вмер він у московскій неволї.

Колотнеча не втихала, і ввесь край так зруйновано, що правобічна Україна мало не вся лежала пустинею, — без хат, без людий, — тільки вовки вили та сухі кістки тисячів побитого народу лежали по степах. Сей страшний час народ прозвав Руїною, бо й справдї руїною тоді зробив ся увесь наш край...

XIII. Пани з козаків.

Оттак занапащав ся наш край. Та тільки-ж не сами сусїди були за те винні, — винне було й наше козацтво.

За Богдана Хмельницкого вигнано було з України все панство. Усї стали вільні, вся земля стала народнім добром. Козацтво в сїй боротьбі вело перед, давало всьому лад, — козацтву й припало найбільше землї та всякого иншого добра. Козацтво було й освіченїще за поспільство (мужиків). Через те козацтво незабаром убило ся в велику силу. Єму хотїло ся багатчати ще більше. Багацтво давала земля, то значне, старше козацтво її почало захоплювати ще не займані, а часом уже й займані землї. З поспільством, з мужиками, почало значне козацтво поводити ся з горда. Мужики сельскі й міщан і вбогі козаки почали на значне козацтво гнївати ся, почали ся проміж ними та значним козацтвом сварки.

Московский уряд з тих сварок радів. Поки держав ся на

Вкраїні свій лад, свій громадский присуд; поки гетьмана, полковників і всю старшину вибирало козацтво та народ; поки козацтво було великою військовою силою, — доти ще не можна було повернути народ українький в панську неволю. Треба так зробити, щоб ні козацтво, ні полковники, ні гетьман не мали сили, а вже сам простий робочий народ нічого не вдіє. Хитро-лукаво почали московскі пани сварити проміж себе козацтво та козацку старшину; а побачивши, що поспільство ремствує на значних козаків, почали ті пани й мужиків та міщан підбурювати проти них. Московский уряд так ставав, мов би він заступаєть ся за народ робочий, а народ і довіряв віри, не знаючи яке лихо дожидає людий... Ворожнеча проміж козацтвом найбільше значним, та проміж поспільством (селянами хліборобами й міщанами) все [illegible]

Московскі пани помічали гірших людий серед значного козацтва; вони їх приваблювали до себе тим, що цар дарував таким людям великі землї на Вкраїні. Доскочить такої землї який ненажера, та й починає нею порядкувати, а як на тїй землї вже сидїли хлїборoби й робили, то він уже вимагав від них усяких відбутків [illegible] и подаровано« [illegible] ме, що вся земл[illegible] терувати н[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] козацтво. Через [illegible] ску волю, за гетьманщину, го нар[illegible] Треба і те сказати, що дедалї, то серед значного козацтва все менше та менше було таких, що стояли за народню волю, а більше таких, що гризли ся з народом і проміж себе за маєтки, землї та за всяке инше багатство. Бачивши те, простий народ ду-

мав собі, що вже від цих козацьких панів не буде єму добра, а мав таку надію, що цар з Москви дасть добрий лад, визволить людей.

XIV. Гетьманщину скасовано.

Де-далі все не кращало, а гіршало. У Москві зацарював цар Петро Первий. На Вкраїні був тоді гетьманом Іван Мазепа. Цар Петро поводив ся з україньским народом так, мов би ввесь той народ був єго кріпаком, невільником. Він порядкував козацким війском як своїм, раз-у-раз посилаючи єго в далекі тяжкі походи, силував козаків до важкої роботи; московскі начальники знущали ся з козаків, кривдили їх і утискали; московскі воєводи, московске війско тисли народ, кривдили єго, грабували. Так важко було жити Україні, що старий гетьман Мазепа не витерпів, почав відбивати ся від Москалів, закликавши на поміч шведского короля Кароля XII. Та Мазепа був з того значного козацтва, що панувати хотіло над народом, і народ не поміг гетьманови. Петро побив року 1709-го Мазепу й Карла і став мстити ся на Вкраїні за повстанє, мордуючи великими муками та караючи на смерть людий. Тепер уже цар Петро був пан на Україні, що хотів, те й робив. Найбільше мордував тим, що забирав козаків на чужину на тяжку роботу, — копати канави (канали), робити фортеції (кріпости). Від тої тяжкої роботи, від хвороб, люди гинули тисячами і за п'ять років (з 1721 кінчаючи 1725) умерло так 20 тисячів козаків, а ті, що повернули ся — вернули ся ледві живі, усего збувшись. Найбільше впекла ся нашим робота на далекій холодній Московщині, — копали Ладозький канал; і доси про цю каналску роботу де-не-де ще сьпівають сумні пісні, а словом канальский — лають ся. Стогнала нещасна Україна, та не було змоги оборонити ся. Наказний гетьман Павло Полуботко озвавсь був за волю, але цар Петро закинув єго до тюрми в Петербурзї, і там він і вмер року 1724-го. Москва скасувала вкраїньску волю.

Тільки ще трошечки було тоді волї в Запорозькій Сїчи. Хоч Петро Первий і зруїнував її підчас війни з Мазепою, та Запорожці поки що таки держали ся. Аж ось на Москві зацарювала цариця Катерина Друга. Року 1775-го вона післала

війско та й зруйнувала Запорозьку Січ, а останного кошового отамана Петра Кальнишевского без някоі провини, закинули на віки в тюрму. Так упала остання оборона волї українского народу.

Усї вільні степи українські, усю землю народню, цариця Катерина пороздавала своїм генералам та панам, або й тим значним з козацкої старшини, які щиро стояли за московский уряд. Козацьку старшину вона поробила панами, дворянами. Хлїборобів, робочих людий вона віддала тим панам-шляхтичам у неволю, завівши року 1783-го паньске кріпацке право на Вкраїнї.

На правому боцї Дністра Україна була ще під Польщею. Там після руїни козацтво зовсїм занепало. Пани-Поляки знущали ся з народу. Не видержавши, народ почав перемагати ся. Такі бунтівники звали ся гайдамаками, а ввесь бунт сей прозвано гайдамацчиною. Гайдамаки збирали ся купами й нападали на панів. Поб'ють їх пани війском, — вони затихнуть, а згодом знов повстають, бо не було сили терпіти паньске знущане. Року 1768-го запорожець Максим Залїзняк злучив ся з сотником Ґонтою, зібрав так багато гайдамаків, що почав замогати панів. Тодї цариця Катерина Друга прислала на поміч польским панам своє війско, і так гуртом побито гайдамаків. Кого піймано живим, тих страшно катовано: відрубувано руки, ноги, здирано з живих шкуру... Народ притих, причаїв ся.

Але польські пани так допорядкували ся, що незабаром польска держава зовсїм знемогла ся, а три сусїдні держави: Пруссия, Австрія та Росия подїлили Польщу промін себе (1772-го та 1733-го року). Тодї Росия забрала собі правобічну Вкраїну, а Австрія — Галичину, а року 1775-го й Буковину, що була в той час під Волощиною. (Ця українська земля Буковина ще від першого татарского лихолїтя пішла від нас різно; від татар забрали її Волохи, а від Волохів — Австрия)

І стало ся так, що на нашій землї не було вільного народу: увесь народ став паньским кріпаком; не паньскими зостало ся тілько трохи з дрібного козацтва, та й тим була воля така, що недалеко від неволї сидить...

Тяжко боровсь український народ за волю та й доборовсь до неволї...

XV. Кріпацька неволя і визволенє.

Отак-то значне, багате козацтво зрадило свій народ. Укупі з ним добувало ся воно волі, а тоді перевернуло ся само на тих панів, проти яких бороло ся, та й стало панувати над своїм народом, називаючи ся вже »дворянством«.

Ці нові пани-дворяне з усеї сили дбали про те, щоб яко мога дужче відрізати ся від народу, від мужика, щоб ніхто не подумав, що вони з таких саме, як і мужики, а щоб усім здавало ся, що вони справжні »дворяне«.

Як була Україна з Польщею, то тодішні українські пани, за для більшої панськости, перекидали ся на Поляків, силкували ся у всьому бути такими, як польскі пани; а тепер нові пани почали з усеї сили дбати, щоб у всьому бути такими, як московскі пани. Вони покидали ту мову вкраїньску, якою говорить увесь наш народ і досі, та й переймали московску мову стали говорити й писати по московскому, переймали московскі звичаї, побут. Так помалу нові українські пани зробили ся зовсім чужі своєму народови. Виходило так, що на Вкраїні живе мов би то два народи, дві національности: простий народ робочий були Українці, а пани — Москалі.

Погано було жити народови під цими панами. Рідко який з них був добрий до своїх людей, а більше було лихих. Народ робив тяжко, а як чим не догожав панови, то його карано ще тяжче. Та серед народу думка про волю ніколи не вмирала, хотіло ся йому тої волї, та як її добути народ не знав.

Народ дуже мало що розбирав у тих порядках, серед яких йому доводило ся тепер жити. Попереду, як був на Вкраїні свій лад, то і в суді, і в усяких урядових канцеляріях говорили вкраїньскою мовою такою, як говорить і досі наш народ. Папери писали також українською мовою, хоч трохи й відмінною від чисто-народної, та все-ж такою, що народ її дуже добре розумів. Так саме тою-ж українською списані були й усі закони, нею писали ся й усі накази. Через те тоді народ розумів той закон, під яким жив, і знав своє право. Він і позвикав уже до своїх інституций знав який і де суд, яка і де канцелярія, і тямив з якою справою куди треба подати ся. А

коли приходив у суд, чи в канцелярію, то там до його говорили такою мовою, яку він розбирав. Через те чоловік міг собі дати якусь раду.

Як же вкраїнські порядки на Україні покасовано і заведено такий лад, як і в иншій Росиї, то це все перемінило ся. Закони писали ся московскою мовою, і народ україньский нічогісінько в них не розумів. Через те хоч би в законі й було що написано йому в оборону, то він не міг би цего взнати, не розуміючи того писання. Потім суди й усякі урядові институції заведено зовсім не такі, як було попереду, і народ плутав ся серед них, як серед лісу, і ніколи не міг дійти з ними якогось ладу. Коли ж він приходив чи в суд, чи в яку канцелярію, то там говорили до него по московскому і всі папери давали йому писані московскою мовою, — бідолашний чоловік нічогісінько того не розумів і був як сліпий або глухий. А до цего всего треба додати ще те, що всі ті урядовці (чиновники), що сиділи по тих судах та канцеляріях, поводили ся з народом згорда, ніколи не хотіли йому нічого розказати, а тільки кричали на людей та лаяли їх та поштуркували ними. А правди серед тих урядовців було мало: вони про те дбали, щоб зробити по праздї або хоч по закону, а тільки про те, щоб яко мога більше надрати з народа хабарів. Через те бідолашному народови нігде не було ні оборони, ні помочі.

До того ще народ був тоді темний.

Україньский народ здавна був дуже охочий до просвіти і за старого ладу по всі Україні скрізь, при кожній церкві, були нижчі школи, по городах середні, а в Киіві була вища школа — академія. Наука в тих школах була тою мовою, якою народ говорив, — україньскою. Народ залюбки в них учив ся.

Та як скасовано україньскі порядки, то звідусіль стали вигонити й україньску мову. Так саме як із суда так з урядових канцелярій, вигонили її й зо школи. Старі україньскі школи або покасували, або завели в них московску мову; по деяких городах уряд завів московскі школи. Та вони були народови такі чужі, що діти довго не хотіли в них зовсім учити ся, а й тоді як учити ся стали, до добра така школа не доводила: вона тільки плодила тих судовиків та писарчуків, що знущали ся з народу та драли з його хабарі.

По селах шкіл не було, — там цего не дозволяли пани. Їм краще було, щоб народ зоставав ся темний, бо як би він зробив ся освіченим, то він не попустив би над собою панувати. Коли-ж часом у якому не паньскому сели і була на велике диво, яка поганенька школа, то з неї знов таки не було добра: учено в ній по московскому, а народ тої мови не розумів, і ніякого путя з тої науки не було та не могло бути.

Так і блукав наш народ у темряві і не знав куди вийти. Чув, що йому болить, а які ліки від того болю, не відав. Часом де-не-де не витерплювали люде, бунтували ся, та з того їм краще не ставало: їх дуже швидко втихомирювали, карали і знов усе затихало. І здавало ся, що й кінця-краю тій неволи не буде.

У кождого народу на чолї його стоять найбільше освічені й тямущі люде, що ведуть перед у науці, добивають ся кращого житя, кращих порядків. Такі люде звуть ся чужомовним словом інтелигенція. На Вкраїні у XIV віці інтелигенція була з панів, бо народ був неосвічений. Як пани відцурали ся від народу, так саме відцуралась його и інтелигенція, що з тих панів виходила.

Але помалу почали серед інтелигенції прокидати ся инші люде і де-далї все їх ставоло більше та більше. Сї люде бачили, яку то велику кривду люде чесні, добрі, наукою дуже освічені. Вони знали, що по чужих краях народ уже добив ся або добиваеть ся собі волї й кращого житя; знали й про те, що українский народ колись мав свою волю й кращі порядки, та все це занапастило ся. Через усе те сі люде, хоч сами и з панів були, а надумали ся, що їм треба оступати ся за робочий народ, добивати ся йому волї, освіти, кращого житя. Вони почали писати про це в книжках та ще й у книжках, писаних українскою мовою, щоб і народ міг їх розуміти, коли йому хто письменний те прочитає. Вони любили свій край, свій народ і розуміли, що вкраїньска інтелїгенція відрізнившись від народу мовою, зробила дуже погано, бо народ зостав ся темний, і нікому було направляти його на кращий лад. Через те вони думали, що інтелїгенція і народ повинні говорити одною мовою — вкраїньскою і тою-ж мовою вчили ся й писати.

Перший надрукував книгу українскою народною мовою

року 1798-го полтавець Іван Котляревский (книга звала ся »Енеїда«); трохи згодом харківець Грицько Квітка у своїх гарних повістях списував житє простого сільского народу, показав який той народ гарний і прихилив тим до него людей з інтелігенциі. Писали вкраїньскою мовою й инші люде, та спершу всі говорили дуже обережно, не насмілювались. Незабаром виявив ся новий письменник Тарас Шевченко (народив ся 1814 р., ум. р 1861 року). Він був за молоду паньским кріпаком у Київщині і сам зазнав того лиха, від якого ввесь народ стогнав; потім добрі люди його викупили, він богато вчив ся і мав великий хист до писаня віршів. Він написав цілу книгу віршів, що зветь ся »Кобзар«. Там він списував житє вкраїньского народу, розказував, яку муку терпить у кріпацкій неволі робочий народ, як погано жити Україні через недобрі порядки, як знущають ся з людей пани й начальники. Він смілим та щирим словом закликав Українців до того, щоб вони поламали неволю і завели на своїй землі кращий лад. Все це було написано по правді і так гарно, що Шевченкові вірші зразу приєднали дуже богато людей до того гурта, що стояв за народ.

Заведено навіть таємне, нишком від начальства, товариство, що звало ся »Кирило-Мефодіївске братство«. Це »Брацтво« хотіло, щоб скасувати кріпацку неволю, дати народови землю, освідчувати народ українскою мовою, скрізь завести на Вкраїні і по всій Росиї вільні порядки, а всі славяньскі народи (Українців, Москалїв, Білорусів, Поляків, Сербів, Болгар, Чехів та ин.), злучити в одну державну спілку (федерацію, але так, щоб кожен народ на своїй земли мав собі волю своїм народним присудом, як хоче, порядкував ся.

Одначе року 1847-го це »Братство« викрито, братчиків позамикано по тюрмах, а потім порозсилано на засланє, а Шевченка заслано в Азію, в салдатску неволю, де він і пробув десять літ. Українські книжки (напр. Шевченкові вірші) одимано й палено.

Після смерти царя Миколи I-го у Росиї жити полегшало. Тоді завернули з неволї й »кирило-методіївских« братчиків. Один з цих братчиків Опанас Маркович та його жінка Марія написали книгу по вкраїньскому: »Народні оповіданя«, підписавши її: »Марко Вовчок« (мов би так звав ся той, хто напи-

сав книгу). В ній описано було тяжке кріпацке життє, і кожному було видно, що неминуче треба було дати панським людям волю. Тоді вже по всій Росиї було богато людей, що цего хотіли. Сам цар Олександер II-ий приставав на те. І таки воно й зробило ся: року 1861-го випущено людей на волю.

А в Галичині та на Буковині, що були і досі є під Австрією, людей визволено ще поперету, року 1848-го

XVI. Від скасованя кріпацтва до нашого часу.

Здавало ся, тепер уже в Росиї заведуть ся кращі порядки, а через те й Україні буде легше жити. Воно і справді заведено новий суд і земство. Та в них людем віднято й ту невеличку волю, яку їм спершу дано. Порядки хоча й переміняли ся, та жити під ними було тяжко. А ще тяжче через те, що всяке начальство не додержувало и тих законів, які були, а робило так, як йому хотіло ся. Люди не мали ніяких прав і завсігди могли сподівати ся собі якого лиха від чиновницкої самоволі. Хлібороби-селяни, вийшовши на волю, не скрізь мали землі стільки, скільки було треба, а як народу намножило ся, то й зовсім землі стало мало, а податки й инші повинности були тяжкі. Народ хоч і жив на волі, та де-далі все дужче та дужче біднів. Робітникам по фабриках та заводах також робота була тяжка, а плата мала.

На Україні, опріч всего того, було ще й своє лихо

Повсіх краях такий лад, щоб у школі вчити тою мовою, якою діти і ввесь народ говорить, се, щоб розуміти науку. Такою мовою складають і книжки, щоб люди, читаючи, могли їх розуміти. Тою-ж мовою пишуть закони щоб усі люди розуміли і знали своє право і свою повинність. Коли б і в нас на Україні був такий добрий лад, то треба було-б, щоб україньскою мовою писано книги й усякі закони. Одначе так не зроблено.

Україньскі школи заводити не дозволено, а заведено московску. Науку чужою мовою наші діти дуже мало розуміють, і через те народ і доси зостаєть ся дуже темний. Книжок, які він міг би розуміти, не можна було видавати, бо вже року 1863. заборонено друкувати україньскі книги, а найбільше наукові, такі, в яких росказуєть ся народови про те, що він мав у старовину на Україні волю, або такі, де описують ся кращі порядки

по чужих землях і як люди ті порядки завели. Згодом ся заборона наче почала була трохи забувати ся, але року 1876-го заборонено україньске письменьство в друге, ще суворіще: ні наукових книжок, ні дитячих, ні перекладів з чужих мов, ні газет — нічого не можна було друкувати по україньскому.

Через се народ лістав ся зовсім без усякої науки, без усякої осьвіти і блукав у такій темряві, що не розбирав, хто йому ворог, а хто приятель.

Народ бачив, що було осьвічене, говорило московскою мовою, що наука скрізь була тою-ж мовою, а ту мову україньску, якою він говорить, усі зневажають, глузують з неї, зпущають ся. І народ став думати, що тільки московскою мовою і можна осьвічувати ся, тільки через неї й можна стати тямущим, учёним чоловіком. Сею мовою говорили пани, і народ став звати її »паньскою« мовою, а свою україньску — »мужицкою«, »хахлацкою«. І став він »паньску мову шанувати, а своеї мови соромить ся.

Людий, що розуміли, як усе те недобре і хотіли уступити ся за права україньского народу, було дуже небагато. Одначе вони не покидали робити свого діла. Їм не можна було виявити свої думки на російскій Україні, вони почали, печатати про се книги по инших державах, за кордоном, і найбільше в Австриї.

В Австриї, після довгої колотнечі, з року 1867-го зовсім уже заведено конституцийний лад. Тоді й тим Українцям, що живуть у Галичині та на Буковині, стало легше дихати. Хоч вони ще й доси бідують і над ними велику силу мають богаті польскі пани, та все-ж тут народ уже добив ся деяких прав і може освічувати ся своєю мовою. Тут у школах, у ґімназиях і в уніферситетах учать по україньскому, тою ж мовою, книги і ґазети, щоб нарід міг з них навчати ся.

Отуди, найбільше в Галичину, й почали посилати свої писаня народолюбні люди з України російскої. Вони говорили там, що треба Україні і всій Росиї волі, хліборобам треба землї, робочим людям доброї плати, усьому народови освіти вкраїньскою мовою. Найвидатніший з сих письменників був Михайло Драгоманов.

Писаня сих людий доходили й на росийску Україну. Спер-

шу їх читала тільки інтеліґенція, а далї почали читати й робочі люди та й собі так думати, як там написано. Тичас м і по всій Росиї вже говорили тямущі люди, треба народови дати волю, завести кращі порядки, тоб то — конституційний лад. Клопотали ся про се люди, була через те й колотнеча велика.

Року 1905. після нещасливої японьскої війни, всім уже стало добре видно, що треба російскі державні порядки перемінити, і за малим не ввесь народ став сего добивати ся.

17-го жовтня цар Миколай II-ний видав маніфест про те, що без виборних від народу не може бути видано ні одного закону. 27. квітня 1916. року зібрала ся в Петербурзї перша російска Державна Дума (Государственная Дума) з виборних від народу послів.

Тоді всї народи, які живуть у Росиї, почали добивати ся собі прав, погуртувавши ся в політичні товариства, партиї. Українцї (і інтеліґенция, і робочий сільский та міский народ) також позакладали політичні партиї і кожда партія виставляла свої вимаганя: як треба перемінити порядки по всїй Росиї і в себе дома, на Вкраїнї...

Зважаючи на те, що в Росиї не один, а багато народів і кожен народ хоче жити по своєму, хотїли: щоб кожному народови на його земли була воля порядкувати ся, як він сам хоче. Задля сего треба, щоб кожен народ сам собі вибирав свою народну раду (сойм). Державна Дума повинна подякувати тільки такими справами, які будуть на всю державу, а всї справи краєві повинна рішати краєва народна рада, бо сам народ найкраще знає чого йому треба і як упорядкувати своє дїло. Такого порядку хотїли для свого краю й Українцї, щоб на Вкраїнї була своя Україньска Народна Рада.

Року 1906-го заборону на вкраїньску мову з Росиї скасовано, і стало вільно видавати для народу наукові книги й ґазети. Хоч волї слову ще й не було, та все-ж і в книжках, і по таких україньских ґазетах та місячниках, як »Громадська Думка«, »Рідний Край«, »Нова Громада«, »Вільна Україна« та инші, почали ширити ся оті думки і росказувати ся, що треба робити, щоб усього того добити ся.

КНИЖКИ ПРО ТЕПЕРІШНУ ВЕЛИКУ СЬВІТОВУ ВІЙНУ

і книжки про війни з часів давнійших

ВЖЕ ВИЙШЛА З ДРУКУ НОВА КНИЖКА. - Г. Ф. СЕМЕШКО.
»Б ЧАСИ ВІЙНИ«

(Хроніка з житя засланців на Сибірі в часі сеї страшної війни). Книжка видана накладом Української Федерації Соціялістичної Партії в Америці, містить 96 сторін друку, ілюстрована много малюнками. — Ціна 40ц

Велика Революція на Острові Питкейрн. — Ціна........ 10ц

Як Болгари здобули собі свободу. — Ціна.... .... 15ц

Провидіне Боже все Чуває. — Інтересне оповіданє з часів Наполеонської війни сто літ тому назад. — Ціна 25ц

НОВІ КНИЖКИ.

З ТЕРЕНІВ ВЕЛИКИХ ВОЄН

і

РОСИЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ.

Збірка начерків із житя теперішнього війська і житя козаків; кровавих боїв нинішних днів і днів минувшини.

ХОЧЕТЕ ЗНАТИ

Причини і початки революції в Росії; арештованя міністрів; як бувший цар Николай Романов зрекнувся і як випускали людий з вязниць. — Не пожалуйте 50 ц., а ми вишлемо вам сю величезну книжку на 160 сторін з много образками.

З РОКІВ ВІЙНИ.

Сатиричні Ілюстраций з Европейської Війни. — Оповіданя, Відомости і Інформациї про Український Нарід, про старий край і Америку. — 150 образків. — Ціна.............. 30ц

АТЛЯСИ І МАПИ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ.

Воєнні мапи Европи з королями і з статистикою війська.. 25ц

Найновійший Атляс, обнимає мапи цілого сьвіта, гарно оправлений. — Ціна $1.50

Великий Ілюстрований Атляс, кождому потрібний під нинішну пору. — Ціна $3.00

Кишенковий Атляс Цілого Світа. — Ціна 30ц

Кишенкові мапи всіх стейтів і територій Злучених Держав. — Кождий стейт на окремій карті. При замовленю треба подати якого стейту мапу вам вислати. — Ціна одної мапи...... 25ц

НОВІ КНИЖКИ

Як Чоловік Зійшов на Пана. — Інтересне оповіданє В. Будзиновського. — Ціна.................................. 50ц

Перли Шумки та Вигадки. — Зложив Л. Лопатинський... $1.00

Оповіданя. — О. Стороженко........................ 15ц

Оповіданя. — П. Куліш............................. 15ц

ЧИ ЧУЛИ ВИ ПРО ЧАСОПИСЬ

„Канадийский Фармер“

Є се найстарша, і найбільша, національна, популярно - просьвітна й політична часопись для всїх верств Українського народа, а виходить у Вінніпеґу кождого тижня в пятницю.

Хто не чув ще про сю часопись і не читав

„Канадийского Фармера“,

повинен конче пізнати сю незвичайно цікаву і хосенну для кождого часопись.
В тій цїли треба вислати лише два доляри адресуючи докладно: —

CANADIAN FARMER
P. O. Box 3656 St. B. Winnipeg, Man.

А будете діставати через цїлий рік сю часопись.

І певно, хто лише через один рік буде читати пильно »Канадийський Фармер«, остане постійним його передплатником, та іще буде з запалом заохочувати до передплати сеї часописи своїх сусідів і знакомих. А се тому, бо часопись »Канадиский Фармер« подає своїм читачам найхосеннійші відомости, які дотичать нашого народного житя і добробуту, найновійші важні вісти з краю, держави і цїлого світа. До того від часу до часу часопись містить гарні образки, смішні або сатиричні і т. ин.

Крім того в кождім числї »Канадийского Фармера« друкує ся найцінавійші повісти і наукові статї наших і чужих знаменитих писателів...

А що? Чи-ж не варта передплачувати такої займаючої і дешевої часописи? Тож не відтягайтесь, не надумуйте ся довго добрі люди, лиш чим скорше шліть передплату на

»К А Н А Д И Й С К И Й   Ф А Р М Е Р«,

а запренумерувавши сю часопись, будете мати в нїй найліпшого приятеля, а тим причинитесь також не мало до піднесеня нашої української преси у прибранїй Вітчинї.

»КАНАДИЙСКИЙ ФАРМЕР« друкує ся на 8 сторін великого формату і його читає приблизно 15.000 людий. Передплата з огляду на високу цїну паперу і ин. друкарських приборів зістала піднесена з $1 50 до $2.00, але за те кождий передплатник дістає гарну премію вартости 50 цт.

Передплату треба слати на адресу: —

CANADIAN FARMER

P.O. Box 3656-B. Winnipeg, Man.